

Publication of the Centre of Advanced Study in
Sanskrit

Class G

No. 4

सुभाषितशतकम् (तृतीयम्)

A Collection of Subhāṣitas with Translation in
Marathi and English

III

by

SAROJA BHATE

UNIVERSITY OF POONA

PUNE

1988

Publication of the Centre of Advanced Study in
Sanskrit

Class G

No. 4

सुभाषितशतकम् (तृतीयम्)

A Collection of Subhāṣitas with Translation in
Marathi and English

III

by

SAROJA BHATE

UNIVERSITY OF POONA

PUNE

1988

Department of the College of Advanced Study in
Sanskrit

1934

Class

संस्कृत- (संस्कृत)

A Collection of Sanskrit Texts with Translation in
Hindi and English

III

IX

BARODA BHATE

UNIVERSITY OF BOMBAY

1934

1934

प्रस्तावना

सुभाषित हा संस्कृत सारस्वताने विश्ववाङ्मयाला बहाल केलेला अमोल नजराणा आहे. प्राचीन संस्कृत वाङ्मयाचा खजिना अनेक सुभाषितसंग्रहांनी ओतप्रोत भरलेला आहे. यामधील काही वेचक रत्नांचा संग्रह या शतकात केला आहे. डॉ. सरोजा भाटे यांनी सादर केलेल्या या तिसऱ्या संग्रहात अनेक प्रकारची विचार-मौक्तिके गुंफलेली दिसतात. सुभाषित म्हणजे त्रांगला विचार व्यक्त करणारे वाक्य हे खरे असले तरी अशा वाक्यांमधून सभोवतीच्या विश्वाचे चिंतन मांडलेले असते. हे चिंतन नेहमीच केवळ जिज्ञासेच्या पोटी जन्माला आलेले असते असे नव्हे. कधी कधी व्यक्तिगत वेदनांची किंमत देऊन विकत घेतलेल्या शहाणपणाचे किंवा त्याच्या आधारे बनविलेल्या जीवनविषयक तत्त्वज्ञानाचे आणि कटू पण निखळ सत्याचे प्रांजल निवेदन या चिंतनातून प्रकट होताना दिसते. अनुभवातून स्फुरल्यामुळे हे निवेदन प्रत्ययकारी झालेले असते आणि कविमनाने त्याला लयबद्ध शब्दांत पकडून आणि दैनंदिन दाखल्यांच्या आरशामधून परावर्तित केल्यामुळे त्यात रोचकता आणि मनोरंजकता आलेली असते. खऱ्या मित्राचे लक्षण, दुष्टांच्या व्यक्तिमत्त्वाचे विविध पैलू, साथसंगतीचे बरे-वाईट परिणाम, एकीचे बळ, सौंदर्याचे खरे स्वरूप, बुद्धीचे सामर्थ्य, कार्यसिद्धीची गमके, जीवनाची क्षणभंगुरता आणि चिरंतन मूल्ये असे एक ना दोन, नानाविध विषय हाताळणाऱ्या सुभाषितांचे हे संकलन वाचकाच्या मनात केवळ रसाचाच नव्हे तर उच्च संस्कारमूल्यांचाही परिपोष करते. मनोरंजन करीत असतानाच जाता जाता जीवनविषयक निकोप दृष्टिकोण देणाऱ्या या सुभाषितांचा संग्रह संग्राहकाच्या सामाजिक बांधिलकीच्या जाणिवेची ग्वाही देतो. सौ. भाटे यांनी संकलित केलेले हे तिसरे शतक या दृष्टीने निखालस अभिनंदनास्पद आहे. सुभाषितसंकलनाच्या त्यांच्या भावी कार्यात त्यांना मनःपूर्वक शुभेच्छा.

वि. ग. भिडे

कुलगुरू,

पुणे विद्यापीठ.

पुणे-७

जुलै ११, १९८८

मनोगत

संकल्पित शतकी वाटचालीतील हा तिसरा टप्पा. पहिल्या दोन शतकांप्रमाणेच या शतकाचेही चांगले स्वागत होईल अशी आशा आहे. संस्कृत-प्राकृत विभागात राबविल्या जाणाऱ्या विद्यापीठ नेतृत्व प्रकल्पाच्या दुसऱ्या सत्रातील कार्यक्रमाचा एक भाग म्हणून हे शतक प्रकाशित होत आहे. प्रकाशनाची संधी उपलब्ध करून दिल्याबद्दल मी विद्यापीठ अनुदान आयोगाची ऋणी आहे.

या शतकाच्या निमित्तीमध्ये डॉ. उषा भिसे, डॉ. सुनीती दुबळे, डॉ. भाग्यलता पाटसकर, श्री. कण्णन् छाया कात्रे आणि भाग्यश्री भागवत यांचे बहुमोल साहाय्य झाले आहे, त्या सर्वांची मी आभारी आहे. पुणे विद्यापीठाच्या मुद्रणालयातील कर्मचाऱ्यांनी या शतकाचे मुद्रण तत्परतेने केले, त्यांचीही मी आभारी आहे.

सरोजा भाटे

प्रमुख,

संस्कृत-प्राकृत विभाग,

पुणे विद्यापीठ.

अक्षयतृतीया

॥ सुभाषितशतकम् ॥

१ तद्विव्यमव्ययं धाम सारस्वतमुपासहे ।

यत्प्रसादात्प्रलीयन्ते मोहान्धतमसच्छटाः ॥

ज्याच्या कृपेने अज्ञानाच्या अंधाराचे ढग विरून जातात त्या दिव्य आणि अविनाशी अशा सरस्वतीच्या तेजाची आपण उपासना करू या.

We worship the heavenly, impe ishable lustre of the Goddess Sarasvati by whose grace the dark clouds of ignorance melt away.

२ चन्द्राननार्धदेहाय चन्द्रांशुसितमूर्तये ।

चन्द्रार्कानलनेत्राय चन्द्रार्धशिरसे नमः ॥

चंद्रासारखे मुख असलेली (पार्वती) ज्याचे अर्धांग आहे, चंद्रकिरणांनी ज्याचे शरीर पांढरे दिसत आहे, चंद्र, सूर्य आणि अग्नी हे ज्याचे डोळे आहेत आणि ज्याच्या मस्तकावर चंद्रकला आहे अशा (शंकराला) नमस्कार असो.

I salute (Lord Shankara) whose half body is the moon-faced one (Pārvati), whose body is rendered white by the moon-rays, whose eyes are the moon, the sun and the fire and who carries crescent of moon on the head.

३ तव करकमलस्थां स्फाटिकीमक्षमालाम्

नखकिरणविभिन्नां दाडिमीबीजवुद्ध्या ।

प्रतिकलमनुकर्षन् येन कीरो निषिद्धः

स भवतु मम भूतैर्वाणि ते मन्दहासः ॥

हे वाग्देवी, तुझ्या हस्तकमलामध्ये असलेली तुझ्या (हाताच्या) नखांच्या किरणांची (लालसर छटा) मिसळलेल्या स्फटिकाची रक्षाक्षमाला डाळिंबाचे दाणे समजून क्षणोक्षणी ओढणाऱ्या पोपटाला ज्याने अडवले ते तुझे मंद हास्य आमचे कल्याण करो.

O Goddess of speech, may that gentle smile of yours which has stopped the parrot dragging every moment the rosary of crystal beads reflecting the (red) rays of the nails (of your hand) held in your lotus like hand, lead us to prosperity !

४ माधुर्यमक्षरव्यक्तिः पदच्छेदस्तु सुस्वरः ।

धैर्यं लयसमर्थं च षडेते पाठका गुणाः ॥

(उत्तम) पठण करणाऱ्याचे सहा गुण पुढीलप्रमाणे आहेत : (वाणीत) गोडवा, अक्षरांचा स्पष्टपणा, शब्दांची फोड, योग्य स्वराघात, सावकाशपणा आणि लयबद्धता.

Following are the six qualities of a reciter : sweet (voice), clarity of letters, isolation of words, proper accent, slow (speed) and that too, accompanied by rhythm.

५ गीती शीघ्री शिरःकम्पी यथालिखितपाठकः ।

अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च षडेते पाठकाधमाः ॥

(अभ्यास करताना) गुणगुणणारा, घाईगडबड करणारा, डोके हलवणारा, जसे लिहिले आहे तसे घोकणारा, अर्थ न जाणणारा आणि हळू आवाजात (घोकणारा) हे हीन प्रतीच्या पठण करणाऱ्याचे सहा प्रकार आहेत.

Following are the six kinds of a bad reciter : singing (while studying), hurrying, moving (his) head, reciting as it is written, not knowing the meaning (of what he is reciting) and (reading) in a low voice.

६ बोद्धारो मत्सरग्रस्ताः प्रभवः सयदूषिताः ।

अबोधोपहताश्चान्ये जीर्णमङ्गे सुभाषितम् ॥

ज्ञानी माणसांना मत्सराने ग्रासले आहे, सत्ताधारी गर्वाने फुगले आहेत आणि इतर सर्वांवर अज्ञानाचा पगडा आहे. (त्यामुळे) सुभाषित (बिचारे) आपल्यातच जिरू लागले आहे.

The learned are overpowered with envy. The masters are defiled by pride and the rest are smitten with ignorance. (Therefore), the good saying has withered away within itself.

७ कान्पृच्छामः सुराः स्वर्गे निवसामो वयं भुवि ।

किं वा काव्यरसः स्वादुः किं वा स्वादीयसी सुधा ॥

काव्याचा रस मधुर किं अमृत त्याहूनही मधुर ? हे आम्ही कोणाला विचारणार ? देव स्वर्गात (राहतात) आणि आम्ही राहतो पृथ्वीवर !

Whom shall we ask whether the juice of poetry is sweet or the nectar is sweeter ? The Gods are in heaven and we live on the earth.

८ त एव पदविन्यासास्ता एवार्थविभूतयः ।
तथापि नव्यं भवति काव्यं ग्रथनकौशलात् ॥

तेच (नेहमीच्या वापरातले) शब्दप्रयोग आणि तेच संपन्न अर्थ असले तरीही रचनेच्या कौशल्यामुळे काव्य आगळे वाटते.

In spite of the same series of words and the same rich meanings (which are found in ordinary usage) poetry appears new because of the skill of composition.

९ कवयः परितुष्यन्ति नेतरे कविसूक्तिभिः ।
न ह्यकूपारवत्कूपा वर्धन्ते विधुकान्तिभिः ॥

कवींच्या उत्तम काव्यकृतींनी कविमनाच्या लोकांनाच संतोष होतो, इतरांना नाही. चंद्रकिरणांनी समुद्राला जशी भरती येते, तशी विहिरीला नाही.

People of poetic mind and not others are pleased by good literature produced by poets. Waters of the sea and not of a well tide up by the rays of the moon.

१० विद्वत्कवयः कवयः केवलकवयस्तु केवलं कपयः ।
कुलजा या सा जाया केवलजाया तु केवलं माया ॥

बुद्धिमान कवी हेच खरे कवी. केवळ काव्य करणारे ते निव्वळ 'कपी' (माकडे). चांगल्या कुलात जन्माला आलेली जाया (पत्नी) तीच खरी जाया. दुसरी निव्वळ माया (आभास).

Poets who are learned are real poets. Other poets are just monkeys. The wife who is born in a good family is a real wife, the other one is just an illusion.

११ लङ्कापतेः संकुचितं यशो यद्यत्कीर्तिपात्रं रघुराजपुत्रः ।
स सर्व एवादिकवेः प्रभावः न कोपनीयाः कवयः क्षितीन्द्रैः ॥

रावणाची कीर्ती जी संपुष्टात आली आणि रामचंद्रांची कीर्ती जी दुमदुमली. हा सर्व त्या आदिकवी (वाल्मीकी)चा प्रभाव आहे. म्हणून राजांनी कवींना राग येईल असे वागू नये.

The fact that the lord of Lankā (i. e. Rāvaṇa) lost his fame and the son of Raghurāja Dasharatha (i.e. Rāma) became famous is due to the great power of the foremost poet (Vālmīki). Therefore kings should not make the poets angry.

१२ विद्वत्त्वं च नृपत्वं च नैव तुल्यं कदाचन ।

स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ॥

विद्वत्ता आणि राजसत्ता या दोन गोष्टींची कधीच बरोबरी होणार नाही. राजाचा आपल्या देशात मानसन्मान होतो तर विद्वानाचा सत्कार सर्वत्र होतो.

Scholarship and kingship can never be equated with each other. The king is honoured in his own kingdom, while the scholar (learned man) is worshipped everywhere.

१३ अर्थाहरणकौशल्यं किं स्तुमः शास्त्रवादिनाम् ।

अव्ययेभ्योऽपि ये चार्थान्निष्कर्षन्ति सहस्रशः ॥

शास्त्र सांगणान्यांचे अर्थ (पैसा किंवा शब्दार्थ) आत्मसात् करण्याचे कौशल्य काय वर्णवे ? ते तर अव्ययांपासून (अव्यय किंवा खर्च न करणाऱ्या चिक्कू माणसांपासून) सुद्धा हजारोनी अर्थ (शब्दार्थ/पैसा) मिळवतात.

How to describe the skill of the grammarians in snatching away artha (meaning or money). They snatch away thousands of meanings (or coins) even from *avyayas* (indeclinables or miserly persons).

१४ अनेकसंशयोच्छेदि परोक्षार्थस्य दर्शकम् ।

सर्वस्य लोचनं शास्त्रं यस्य नास्त्यन्ध एव सः ॥

अनेक प्रकारचा संदेह दूर करणारी, दृष्टिआड असलेल्या पदार्थांचे दर्शन घडविणारी विद्या म्हणजे जणू सर्वांचे डोळेच ! ती ज्याच्याजवळ नाही तो बांधळाच !

Knowledge which removes various doubts and reveals the objects which are out of sight, is a veritable eye of all (the people). He who does not possess it, is surely blind.

१५ अनेकशास्त्रं बहु वेदितव्यम्,

अल्पश्च कालो बह्वश्च विद्याः ।

यत्सारभूतं तदुपासितव्यं

हंसो यथा क्षीरमिवाम्बुमिश्रात् ॥

अनेक शास्त्रे आहेत आणि पुष्कळ ज्ञान करून घ्यायचे आहे. काल थोडा आहे आणि खूप अडचणी आहेत (म्हणून) जसा राजहंस पाण्यात मिसळलेले दूध वेगळे करतो त्याप्रमाणे जेवढे सारभूत आहे त्याचीच कास घरावी.

There are many branches of knowledge. Quite a lot is to be learnt. Time is short and difficulties are many. Therefore, just as a swan separates milk from the mixture (of milk) with water, one should try to discriminate and attain that which is the essence (of knowledge).

१६ तमःपरिवृतं वेदम यथा दीपेन दीप्यते ।
तथा बुद्धिप्रदीपेन शक्य आत्मा निरीक्षितुम् ॥

अंधाराने व्यापलेले घर जसे दिव्यामुळे उजळते तसाच आत्मा ज्ञानाच्या दिव्याच्या (प्रकाशात) पाहणे शक्य आहे.

Just as a house clad in darkness is lighted by a lamp, the soul can be revealed by the lamp of knowledge.

१७ गतेऽपि वयसि ग्राह्या विद्या सर्वात्मना बुधैः ।
यद्यपि स्यान्न फलदा सुलभा सान्यजन्मनि ॥

शहाण्या माणसांनी वय गेले असले तरी मनापासून ज्ञान मिळवत राहावे. जरी (या जन्मी) त्याचे फळ नाही मिळाले तरी ते (ज्ञान) पुढल्या जन्मी मिळवणे सोपे जाते.

The wise should wholeheartedly acquire knowledge even when they are advanced in age. If it does not yield fruit (during this life) it will be easier to get it (the knowledge) in the next life.

१८ व्याख्यातुमेव केचित्कुशलाः शास्त्रं प्रयोक्तुमलमन्ये ।
उपनामयति करोऽन्नं रसांस्तु जिह्वैव जानाति ॥

काहीजण शास्त्राचे केवळ प्रवचन करण्यात निष्णात असतात तर काहीजण त्या शास्त्राचा व्यवहारात उपयोग करायला समर्थ असतात. हात अन्नाचा घास (तोंडाकडे) वळवतो पण त्या अन्नाची चव जिहवेलाच कळते.

Some people are experts in imparting theoretical knowledge while others are capable of its application. The hand takes food (towards mouth); however, the tongue alone can grasp the taste.

१९ अधिगतपरमार्थान्पण्डितान् मावमंस्थाः,
तृणमिव लघु लक्ष्मीनैव तान् संरुणद्धि ।

मदमलिनभिलिन्दश्यामगण्डस्थलानां,
न भवति विसतन्तुर्वारणं धारणानाम् ॥

ज्यांना यथार्थज्ञान झालेले आहे अशा विद्वानांचा अनादर करू नकोस. कस्पटासमान क्षुद्र संपत्ती त्यांना अडवू शकत नाही. मदने मळकट झालेल्या भुंग्यांमुळे ज्यांची गंडस्थळे काळी दिसत आहेत अशा हस्तींना कमळाचे तंतू बांधू शकत नाहीत.

Do not look down upon the learned scholars who have attained the highest knowledge. Wealth which is mean as grass for them, does not stop them. Filaments of lotus cannot bind the elephants whose temples look dark because of the hovering bees smeared with rut.

२० यस्य नास्ति विवेकस्तु केवलं यो बहुश्रुतः ।

न स जानाति शास्त्रार्थान् दर्वी पाकरसानिव ॥

ज्याने तुसती पुष्कळ विद्या मिळविली आहे पण ज्याच्याजवळ विवेकबुद्धी नाही त्याला विद्येचा अर्थ कधीच कळत नाही. शिजलेल्या पदार्थाची चव पळीला काय कळणार ?

He who is well-read but lacks discrimination does not know the real meaning of knowledge. Does a ladle know the taste of the cooked food ?

२१ पुरुषस्य भाग्यसमये पतितो वज्रोऽपि जायते कुसुमम् ।

कुसुममपि भाग्यविरहे वज्रादपि निष्ठुरं भवति ॥

माणसाची भाग्यदशा (उजळ) असेल तर (त्याच्यावर कोसळलेले) वज्रसुद्धा फूल बनते आणि भाग्य (बलवत्तर) नसेल तर फूलसुद्धा (त्याच्यावावतीत) वज्रापेक्षा कठीण बनते.

For a man at the time of good fortune even the thunderbolt which is fallen (upon him) turns into a flower. However, if the luck is adverse, even a flower becomes harder than a thunderbolt.

२२ नाकाले म्रियते जन्तुः विद्धः शरशतैरपि ।

कुशाग्रेणापि संस्पृष्टः प्राप्तकालो न जीवति ॥

वेळ आली नसेल तर शेकडो बाणांनी घायाळ झालेला प्राणीही मरत नाही. वेळ आल्यावर मात्र कुश गवताच्या काडीच्या स्पर्शाने सुद्धा तो मरतो.

A being does not die even when pierced by hundreds of arrows if the time has not come. However, if his time is up, he dies even by touch of a blade of Kusha grass.

२३ पूर्वे वयसि तत्कुर्याद्येन वृद्धः सुखी वसेत् ।

यावज्जीवेत तत्कुर्याद्येन प्रेत्य सुखं वसेत् ॥

पूर्वायुष्यात असे करावे की ज्यायोगे म्हातारपणी सुखाने राहता येईल. जिवंत असेपर्यंत असे करावे की ज्यामुळे मृत्यूनंतर सुखाचा वास मिळेल.

One should do that in one's earlier life by means of which one would live happily in old age. As long as one lives one should do that by means of which one would be happy (even) after death.

२४ यो न निर्गत्य निःशेषां विलोकयति मेदिनीम् ।

अनेकाद्भुतवृत्तान्तां स नरः कूपदुर्दुरः ॥

जो घराबाहेर पडून अनेक चमत्कारपूर्ण घटनांनी भरलेले अवघे जग बघत नाही तो माणूस म्हणजे विहिरीतला वेडूक.

He who does not go out in the world full of wonderful happenings is nothing but a frog in a well.

२५ कीटोऽपि सुमनःसङ्गादारोहति सतां शिरः ।

अश्मापि याति देवत्वं महद्भिः सुप्रतिष्ठितः ॥

सुमनाच्या (फुलाच्या/चांगल्या मनाच्या माणसाच्या) सहवासामुळे किडासुद्धा सज्जनांच्या मस्तकावर जाऊन बसतो. सज्जनांनी प्रतिष्ठापना केलेला दगडसुद्धा देवपदाला पोचतो.

Even an insect ascends the head of the virtuous through association with a flower (good-minded person). Even a stone properly installed by the great attains the status of God.

२६ बालादपि ग्रहीतव्यं युक्तमुक्तं मनीषिभिः ।

रवेरविषये किं न प्रदीपस्य प्रकाशनम् ॥

विचारी माणसांनी लहानाचेसुद्धा योग्य बोलणे मानावे. जिथे सूर्य पोचत नाही तिथे दिवा प्रकाश देत नाही का ?

The wise should honour the proper words even of a child. Does not a lamp illuminate a place where the Sun cannot reach ?

२७ श्रद्धावानः शुभां विद्यामाददीतावरदपि ।

अन्यादपि परं धर्मं स्त्रीरत्नं दुष्कुलादपि ॥

श्रद्धावान माणसाने हीन माणसाकडूनही मंगलकारक ज्ञान मिळवावे. नीच जातीच्या माणसाकडूनही श्रेष्ठ धर्म जाणून घ्यावा, उत्तम स्त्री वार्डट कुलात असली तरीही स्वीकारावी.

A man with faith should obtain auspicious knowledge even from an inferior person. (He should try to learn) the highest norms of good conduct even from a (person of) lower caste. (He should accept) a virtuous woman even from a low family.

२८ येषां बाहुबलं नास्ति येषां नास्ति मनोबलम् ।

तेषां चन्द्रबलं देव किं कुर्यादम्बरस्थितम् ॥

राजा, ज्यांच्या बाहुंमध्ये बळ नाही, ज्यांच्यामध्ये मनोबल (मनाचे सामर्थ्य) नाही त्यांना (पत्रिकेतील) आकाशातल्या चंद्राचे बळ काय कामाचे ? (केवळ पत्रिकेतील ग्रह चांगले असून भागत नाही.)

O King, of what use is the power of the moon in the sky (in the horoscope) of those who have no power in their arms and who have no power of mind (or will power).

२९ आरभेतैव कर्माणि श्रान्तः श्रान्तः पुनः पुनः ।

कर्माण्यारभमाणं हि पुरुषं श्रीर्निषेवते ॥

दमलेल्या, थकलेल्या (माणसानेही) पुन्हा पुन्हा (नवीन) कामे आरंभावीत. लक्ष्मी कामे आरंभणाऱ्या माणसाचाच आश्रय घेते.

One should again and again start (new) activities even after he is extremely tired. Because the goddess of prosperity (wealth) enjoys his company who engages in (various) activities.

३० मृदोः परिभवो नित्यं वैरं तीक्ष्णस्य नित्यशः ।

उत्सृज्य तद् द्वयं तस्मान्मध्यां वृत्तिं समाश्रयेत् ॥

मवाळपणे वागणाऱ्याचा नेहमी पराभव होतो. कठोरपणे वागणाऱ्याचे नेहमी (इतरांशी) शत्रुत्व निर्माण होते. म्हणून ही दोन्ही (टोके) सोडून मध्यममार्गाचा अवलंब करावा.

A mild person is always defeated. A harsh (person) always produces enmity. Therefore, giving up both (the extremes) one should adopt the middle policy.

३१ धर्माय यशसेऽर्थाय कामाय स्वजनाय च ।

पञ्चधा विभजन् वित्तम् इहामुत्र च मोदते ॥

धर्मासाठी, कीर्तीसाठी, धन (मिळविण्या)साठी, कामोपभोगासाठी आणि नातलग्नांसाठी अशा तऱ्हेने पाच ठिकाणी आपल्या संपत्तीची विभागणी करणारा मनुष्य या जगात आणि परलोकातही सुखी होतो.

A person dividing his wealth among the five (purposes), namely, righteous deeds, success, wealth, sensual pleasure and own relatives, gains happiness both, here and in the next world.

३२ जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च ।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥

जो जन्माला आला त्याला मरण निश्चित येणार. जो मरण पावला त्याला (पुन्हा) जन्म निश्चित मिळणार. म्हणून जी गोष्ट टाळता येणार नाही तिच्याबद्दल तू शोक करू नकोस.

Death is certain for him who is born. He who dies is certainly born (again). Therefore you should not grieve over what is unavoidable.

३३ प्रायेण श्रीमतां लोके भोक्तुं शक्तिर्न विद्यते ।
काष्ठान्यपि हि जीर्यन्ति दरिद्राणां च सर्वशः ॥

प्रायः जगात धनवान लोकांना उपभोग घेण्याची ताकद नसते आणि गरीब मात्र लाकडेसुद्धा पूर्णपणे पचवू शकतात.

Usually in this world wealthy people are not able to enjoy while the poor can completely digest even sticks of wood.

३४ यावन्न यौवनप्रातः शिक्ष्यते तावदात्मजः ।
व्यतीतकाले केदारे कर्षणैः किं करिष्यते ? ॥

मुलगा जोपर्यंत वयात येत नाही तोपर्यंत त्याला शिकवणे शक्य असते. वेळ निघून गेल्यावर शेतात नांगरून काय उपयोग ?

A son can be trained until he has not attained youth. What is the use of ploughing the field when the time (rainy season) is over ?

३५ मानुष्यं नावमासाद्य तर दुःखमहानहीम् ।
मूढ कालो न निद्रायाः इयं नौर्दुर्लभा पुनः ॥

मनुष्यजन्माची ही नाव घेऊन दुःखाची ही महानदी पार करून जा. मूर्खा, ही झोपायची वेळ नव्हे. ही नाव पुन्हा मिळणे कठीण आहे.

Take this boat, namely, the human life and cross this great river of sorrow. O fool ! This is not a time to sleep. It is difficult to get this boat again.

३६ न तादृग्जायते सौख्यमपि स्वर्गे शरीरिणाम् ।
दारिद्र्येऽपि हि यादृक् स्यात् स्वदेशे स्वपुरे गृहे ॥

माणसाला स्वःताच्या देशात, आपल्या गावात, आपल्या घरी गरिबीतही जे मुख लाभते तेवढे सुख त्याला स्वर्गातही लाभत नाही.

A person does not gain as much happiness even in the heaven as he gains in his own country, in his own place at home even in poverty.

३७ अनिच्छन्तोऽपि विनयं विद्याभ्यासेन बालकाः ।
मेषजेनेव नैरुज्यं प्रापणीयाः प्रयत्नतः ॥

औषधाने रोग्याला निरोगी बनवावे तसे मुलांना (शिकण्याची) इच्छा नसली तरीही प्रयत्नपूर्वक विद्याभ्यासाच्या योगाने सुजाण बनवावे.

Children should be educated, even when they do not desire for it, by striving hard to make them study, just as (a patient) would be cured of illness by means of a medicine.

३८ न स्थिरं क्षणमप्येकमुदकं तु यथोर्मिभिः ।
वाताहतं तथा चित्तं तस्मात्तस्य न विश्वसेत् ॥

जसे वाऱ्याच्या आघाताने लाटा उसळल्यामुळे पाणी क्षणभरही शांत असत नाही तसेच मन (क्षणभरही स्थिर असत नाही) म्हणून त्यावर विश्वास ठेवू नये.

Just as water being struck by wind is never calm due to the surging waves, in the same manner, mind (is never stable). Therefore one should not believe in it.

३९ केनामृतमिदं सृष्टं मित्रमित्यक्षरद्वयम् ।
आपदां च परित्राणं शोकसन्तापमेषजम् ॥

संकट निवारण करणारे, दुःख आणि त्रासावरचे औषध असे मित्र हे दोन अक्षरांनी युक्त असे अमृत कोणी बनवले ?

Who created this nectar called *mitra* 'friend' consisting of two syllables, which removes difficulty and which is a medicine for grief and torment.

४० अन्नः सुखमाराध्यः सुखतरमाराध्यते विशेषज्ञः ।

ज्ञानलवटुर्विदग्धं ब्रह्मापि नरं न रक्षयति ॥

अडाणी माणसाची समजूत काढणे सोपे असते. विशेष जाणकारांना समजावून सांगणे त्याहून सोपे असते. पण थोड्याशा ज्ञानाने अतिशहाणा बनलेल्या माणसाची समजूत ब्रह्मदेवही पटवू शकत नाही.

It is easy to convince an ignorant person. Easier still it is to convince a learned man. However, even lord Brahma cannot entertain a stupid person possessing little knowledge.

४१ निष्णातोऽपि च वेदान्ते साधुत्वं नैति दुर्जनः ।

चिरं जलनिधौ मग्नः मैनाक इव मार्दवम् ॥

सतत समुद्रात बुडालेला (असूनही) मैनाक पर्वत जसा मऊ (ठिसूळ) होत नाही तसाच दुष्ट माणूस तत्त्वज्ञानात पारंगत झाला तरीही सज्जन बनत नाही.

Just as the Mainaka mountain has not become soft eventhough it is submerged in the sea since long, in the same manner a wicked person does not become virtuous even when he is wellversed in philosophy.

४२ साधोः प्रकोपितस्यापि मनो नायाति विक्रियाम् ।

न हि तापयितुं शक्यं सागराम्भस्तृणोल्कया ॥

कितीही डिवचले तरी साधूपुरुषाचे मन विचलित होत नाही. समुद्राचे पाणी गवताची काडी पेटवून तापवणे शक्य नाही.

The mind of a noble person is not disturbed even when he is provoked. It is not possible to heat the water of sea by the flame of a straw.

४३ वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि ।

लोकोत्तराणां चैतांसि को हि विज्ञातुमर्हति ॥

वज्राहूनही कठीण आणि फुलाहूनही नाजूक अशी अलौकिक माणसांचीं मने जाणायला कोण समर्थ आहे ?

Who is able to understand the minds of the great, which are harder than a thunderbolt and softer than a flower ?

४४ गुणवज्जनसंसर्गोद् याति स्वल्पोऽपि गौरवम् ।

पुष्पमालानुषङ्गेण सूत्रं शिरसि धार्यते ॥

गुणी माणसांच्या सहवासाने क्षुद्र माणसालाही मोठेपणा मिळतो. फुलांच्या मालाबरोबर दोराही मस्तकावर धारण केला जातो.

Even a mean person acquires greatness by coming in contact with a virtuous person. Thread also is carried on head along with the wreath of flowers.

४५ गुणदोषौ बुधो गृह्णन्निन्दुक्ष्वेडाविवेश्वरः ।

शिरसा श्लाघते पूर्वं परं कण्ठे नियच्छति ॥

शंकराने ज्याप्रमाणे चन्द्र आणि विषाचा स्वीकार केला त्याचप्रमाणे गुण आणि दोष दोन्हींचा स्वीकार करताना शहाणा माणूस पहिल्याला (गुणाला) शिरोधार्य मानतो आणि दुसऱ्याला (दोषाला) गळ्यात ठेवून देतो.

A wise man, while holding both, the virtue and the vice (of others) keeps the former on head and (swallows) the latter in his throat just as Lord Shiva carries the moon (on the head) and the poison (in his throat).

४६ वेपं न विश्वसेत् प्राज्ञो वेपो दोषाय जायते ।

रावणो मिथुरूपेण जहार जनकात्मजाम् ॥

शहाण्याने माणसाच्या वेषभूषेवर जाऊ नये. वेषभूषा फसवी असते. भिकाऱ्याचे रूप घेऊनच रावणाने जनकाच्या मुलीला (सीतेला) पळवले.

A wise man should not trust (a person from his) dress. Dress can mislead. Ravana kidnapped the daughter of Janaka (Sita) in the disguise of a beggar.

४७ सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यादपि हितं वदेत् ।

यद् भूतहितमत्यन्तमेतत्सत्यं मतं मम ॥

खरे बोलणे श्रेयस्कर असते. खऱ्यापेक्षाही (जे) हितकारक (असते ते खरे) बोलावे. जे प्राणिमात्रांना अत्यंत हितकारक असते तेच माझ्या मते खरे (बोलणे) आहे.

It is desirable to speak truth. (However) one should speak that which is beneficial rather than (just) truth. That which is absolutely beneficial for the beings is truth in my opinion.

४८ सर्वे कङ्कणकेयूरकुण्डलप्रतिमा गुणाः ।

शीलं चाकृत्रिमं लोके लावण्यमिव भूषणम् ॥

(इतर) सर्व गुण बाण्ड्या, पैजण, डूल या दागिन्यांसारखे असतात. या जगात शील हा एकच सौंदर्यासारखा स्वाभाविक दागिना आहे.

All (other) virtues are (external ornaments) like bangles, anklets and eartops. Good conduct alone is a natural ornament like the (physical) beauty (of a person).

४९ विना कार्येण ये मूढा गच्छन्ति परमन्दिरम् ।

अवश्यं लघुतां यान्ति कृष्णपक्षे यथा शशी ॥

जे मूर्ख लोक कारणाशिवाय दुसऱ्याच्या घरी जातात त्यांचे (महत्त्व) कृष्णपक्षातल्या चंद्राप्रमाणे ह्मखास कमी होत जाते.

Those fools who go to others' house without any reason become (more and more) insignificant just as the moon (wanes) during the dark fortnight.

५० दिवसेनैव तत्कुर्याद्येन रात्रौ सुखं वसेत् ।

अष्टमासेन तत्कुर्याद् येन वर्षाः सुखं वसेत् ॥

(एखादे काम) दिवसभरातच उरकून टाकावे की ज्यायोगे रात्र सुखाने घालवता यावी. आठ महिन्यातच (सर्व काम) उरकून टाकावे की ज्यायोगे पावसाळा सुखात घालवता येईल.

One should accomplish that (work) during the day so that he can happily pass the night. One should work throughout eight months so that he can stay happily (at home) during the rainy season.

५१ व्यसने मित्रपरीक्षा शूरपरीक्षा रणांगणे भवति ।

विनये वंशपरीक्षा स्त्रियः परीक्षा तु निर्धने पुंसि ॥

मित्राची पारख संकटात होते. शूराची पारख रणभूमीवर होते. शिष्टाचारावरून कुलाची परीक्षा होते आणि पुंल (नवरा) दरिद्री झाल्यावर स्त्रीची (पत्नीची) पारख होते.

A friend is tested during the time of adversity. The heroic warrior is tested in the battlefield, the family tradition is tested in mannerism and a woman is tested when the man (husband) becomes poor.

५२ परनिन्दासु पाण्डित्यं स्वेषु कार्येष्वनुद्यमः ।

प्रद्वेषश्च गुणज्ञेषु पन्थानो ह्यापदां त्रयः ॥

दुसऱ्याची निंदा करण्याचा शहाणपणा, स्वतःच्या कामाच्या वाढतीत आळशीपणा आणि गुण जाणणाऱ्यांचा मत्सर हे तीन संकटाकडे (नेणारे) रस्ते आहेत.

(Showing) wisdom in blaming others, laziness in doing one's own work and envy for those who respect virtue are the three roads leading to downfall (calamity).

५३ धनानि जीवितं चैव परार्थे प्राज्ञ उत्सृजेत् ।

सन्निमित्तं वरं त्यागो विनाशो नियते सति ॥

शहाण्या माणसाने दुसऱ्यासाठी संपत्ती तसेच जीविताचाही त्याग करावा, (त्यांचा) विनाश होणार हे निश्चित असताना (त्यांचा) चांगल्या कारणासाठी केलेला त्याग श्रेयस्करच असतो.

A wise person should give away (his) wealth and (even) life for the sake of others. When (their) destruction is sure, sacrifice (of wealth or life) for a good cause is always preferable.

५४ तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुच्यते ।

द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेव कलौ युगे ॥

कृतयुगात तप श्रेष्ठ (मानले जात होते). त्रेतायुगात ज्ञान (सर्वश्रेष्ठ असे) म्हणतात. द्वापरयुगात यज्ञ (श्रेष्ठ) तर कलियुगात दानच (श्रेष्ठ मानले जाते).

In the *Kṛta* age penance (austerity) was the highest kind of deed while it was knowledge in the *Tretāyuga*. They say sacrifice (is the greatest deed) in the *Dvāpara*, while giving away to others is regarded (as the highest deed) in the *Kaliyuga*.

५५ पुष्पं पुष्पं विचिन्वीत मूलच्छेदं न कारयेत् ।

मालाकार इवारण्ये न यथाङ्गारकारकः ॥

बनात एखाद्या मालाचाप्रमाणे फूल अन् फूल वेचावे पण एखाद्या कोळसे बनावणाऱ्याप्रमाणे (झाडे) मुळापासून उपटू नयेत.

One should pick up each and every flower as a florist does in a forest, but one should not cut the roots as a maker of coal (in a forest does).

५६ न सर्ववित्कश्चिदिहास्ति लोके
नात्यन्तमूर्खो भुवि चापि कश्चित् ।

ज्ञानेन नीचोत्तममध्यमेन
यो यं विजानाति स तेन विद्वान् ॥

या जगात कुणीही सर्वज्ञ नाही आणि जगात कुणीही अत्यंत मूर्ख नाही. कमी, मध्यम किंवा उच्च प्रतीचे ज्ञान ज्यांना आहे ते सगळेच त्या त्या ज्ञानामुळे विद्वान् असतात.

Nobody in this world is omniscient; and nobody in the world also is absolutely stupid. Whosoever knows (something) is a learned man on account of the low, medium or high knowledge (he possesses).

५७ धनप्रयोगकार्येषु तथा विद्यागमेषु च ।
आहारे च व्यवहारे च त्यक्तलज्जः सदा भवेत् ॥

धनदौलतीचा वापर करताना तसेच ज्ञान मिळवताना, जेवताना आणि उद्योगधंदा करताना नेहमीच लाज सोडून वागावे.

One should give up shame while enjoying wealth and also while gaining knowledge, while taking food and in business transactions.

५८ उपकारगृहीतेन शत्रुणा शत्रुमुद्धरेत् ।
पादलशं करस्थेन कण्टकेनैव कण्टकम् ॥

पायात टोचलेला काटा हातात घेतलेल्या काट्याने काढावा तसे एका शत्रूला उपकाराने बंध करावे आणि त्याच्यामार्फत (दुसऱ्या) शत्रूला उखडून काढावे.

Just as one would remove a thorn stuck in his foot by means of a thorn in his hand, one would uproot an enemy by means of (another) enemy who is won over by obligation.

५९ अम्भसः परिमाणेन प्रोन्नतं कमलं भवेत् ।
स्वस्वामिना बलवता भृत्यो भवति गर्वितः ॥

(तळ्यातले) कमळ पाण्याच्या प्रमाणानुसार उंच होत असते. (तसाच) नोकर आपल्या बलवान् धन्याच्या जोरावर गर्व करू लागतो.

A lotus rises up according to the measure of water (in a pond). A servant becomes conceited by the power of his master.

६० कस्य दोषः कुले नास्ति व्याधिना को न पीडितः ।
केन न व्यसनं प्राप्तं श्रियः कस्य निरन्तराः ॥

कुणाच्या घरात दोष नसतात ? कुणाला आजारपण येत नाही ? कुणावर संकट येत नाही ? कुणाची संपत्ती चिरकाल टिकणारी असते ?

Whose family is devoid of blemish ? Who is never afflicted with illness ? Who does never face a difficulty ? Who possesses wealth permanently ?

६१ अर्थातुराणां न सुहृन्न बन्धुः, कामातुराणां न भयं न लज्जा ।
चिन्तातुराणां न सुखं न निद्रा, क्षुधातुराणां न बलं न तेजः ॥

पैसा पैसा करणाऱ्याला मित्र नसतात, नातलग नसतात. लंपट माणसांना भीती नसते, लाज नसते. काळजी करणाऱ्यांना सुख नसते, झोप नसते. भुकेलेल्यांना बळ नसते, स्वाभिमान नसतो.

A money-monger has neither friends nor relatives. A lewd person has neither fear nor shame. A worried man has neither happiness nor sleep. A hungry person has neither strength nor pride.

६२ व्याघ्रीव तिष्ठति जरा परितर्जयन्ती
रोगाश्च शत्रव इव प्रभवन्ति गात्रे ।
आयुः परिश्रवति भिन्नघटादिवाम्भो
लोके न चात्महितमाचरतीह कश्चित् ॥

जरा (म्हातारपण) एखाद्या वाघिणीसारखी भीती दाखवत आहे. शत्रूसारखे रोग अंगावर धावून येत आहेत. फुटलेल्या घड्यातून पाणी झिरपून जावे तसे आयुष्य झिरपून चालले आहे. तरी कुणीही या जगात स्वतःला हितकारक असे आचरण करीत नाही.

Old age is scaring like a tigress. Diseases are attacking the body like enemies. Life is dripping away like water from a broken jar. Yet nobody in this world is doing what is beneficial for himself.

६३ ब्रह्मा येन कुलालवन्नियमितो ब्रह्माण्डभाण्डोदरे,
विष्णुर्येन दशावतारगहने क्षिप्तो महासङ्कटे ।

रुद्रो येन कपालपाणिपुटके भिक्षाटनं कारितः
सूर्यो भ्राम्यति नित्यमेव गगने तस्मै नमः कर्मणे ॥

ब्रह्मांडरूपी भांड्यामध्ये ज्याने ब्रह्मदेवाला कुंभारासारखे जुंपले, ज्याने विष्णूला दहा अवतारांच्या मोठ्या गहन संकटात टाकले, ज्याने शंकराला हाताच्या ओंजळीत मडके घेऊन भीक मागायला लावले आणि ज्याच्यामुळे सूर्य नेमाने आकाशात भ्रमण करतो त्या कर्माला नमस्कार !

Salute to the *Karman* 'action' which yoked Lord Brahman as a pot-maker in the vessel called *brahmāṇḍa*, who threw Lord Vishnu in the hard peril of ten incarnations, who made Lord Shiva go begging alms holding potsherd in his folded hands and because of whom the sun daily moves in the sky.

६४ वैरिणा सह सन्धाय विश्वस्तो यो हि तिष्ठति ।

स बुक्षाग्रे प्रसुप्तो हि पतितः प्रतिबुध्यते ॥

शत्रूंबरोबर समझोता करून जो निर्धास्त राहतो तो झाडाच्या शेंड्यावर झोपलेल्या माणसासारखा पडल्यावरच जागा होतो.

One who rests secure after having made alliance with an enemy, is awake only after his fall as a man who has slept on the top of a tree.

६५ बुभुक्षितैर्व्याकरणं न भुज्यते पिपासितैः काव्यरसो न पीयते ।

न छन्दसा केनचिदुद्धृतं कुलं हिरण्यमेवार्जय निष्फला गुणाः ॥

भूक लागल्यावर कोणी व्याकरण खात नाही. तहान लागली म्हणून कोणी काव्याचा रस पीत नाही. छन्दःशास्त्राच्या योगाने कोणी कुळाचा उद्धार केला नाही. (म्हणून) धनसंपत्तीच मिळव. केवळ गुण व्यर्थ आहेत.

A hungry person does not eat grammar (to satiate his hunger). A thirsty person does not drink the juice of poetry (to quench his thirst). Nobody has elevated his family by means of metrical science. Obtain wealth. (Mere) virtues are useless.

६६ असारे खलु संसारे सुखभ्रान्तिः शरीरिणाम् ।

लालापानमिवाङ्गुष्ठे बालानां स्तन्यविभ्रमः ॥

अंगठचापाशी लाळ चोखणाऱ्या अर्भकाला आईचे दूध पीत असल्याचा भ्रम होतो तसाच या असार जगाविषयी सुखाचा भ्रम माणसाना होतो.

People get a false sense of happiness in this worthless world just as an infant sucking saliva on its thumb mistakes it for the breast-milk.

६७ तत्कर्म यन्न बन्धाय सा विद्या या विमुक्तये ।

आयासायागरं कर्म विद्यान्या शिल्पनैपुणम् ॥

जे बंधनात टाकत नाही ते (खरे) कर्म. जी मोक्षाकडे नेते ती (खरी) विद्या. इतर सर्व कर्म केवळ कष्टप्रद असतात, इतर सर्व विद्या म्हणजे केवळ कलेतील कौशल्य.

That which does not lead to bondage is the real action. Other actions result in (mere) exertion. That which leads to emancipation is (real) knowledge. Other knowledge is nothing but artistic skill.

६८ सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते, घनान्धकारेण्विव दीपदर्शनम् ।

सुखात्तु यो याति नरो दरिद्रतां, धृतः शरीरेण मृतः स जीवति ॥

दुःख भोगल्यानंतर येणारे सुख अधिक रमणीय असते जसे दाट अंधारात होणारे दिव्याचे दर्शन. मात्र जो माणूस सुखवस्तू अवस्थेतून गरिबीकडे जातो तो मेलेल्यातच जमा, पण केवळ शरीर धारण करणारा म्हणून जगतो इतकेच !

Happiness after experience of grief shines more just as the sight of a lamp in thick darkness. However, one who becomes poor after having enjoyed happiness is nothing but dead; he lives because he carries his body.

६९ धवलयति समग्रं चन्द्रमा जीवलोकम्
किमिति निजकलङ्कं नात्मसंस्थं प्रमार्ष्टि ।
भवति विदितमेतत्प्रायशः सज्जनानां
परहितनिरतानामादरो नात्मकार्ये ॥

चंद्र सगळ्या जगाला (आपल्या चांदण्याने) पांढरे शुभ्र बनवतो. मग आपल्यामध्ये असलेला डाग का बरे पुसून टाकत नाही ? हे सर्वांच्या परिचयाचे आहे की दुसऱ्याचे भले करण्यात दंग असलेल्या सज्जनाना स्वतःची कामे करण्यात रस नसतो.

The moon whitens the whole world. Then why does not she wipe out the blemish in her own body ? It is generally known that the good people engaged in doing good to others have no interest in doing anything for themselves.

७० विदुषामपि शिष्याणां पुत्राणां च क्रियावताम् ।
अपृष्टमपि वक्तव्यं श्रेयः श्रद्धावतां हितम् ॥

श्रद्धाळू असे हुशार विद्यार्थी आणि कामसू मुले यांना त्यांच्या हिताच्या गोष्टी त्यांनी विचारल्या नाहीत तरी सांगाय्या.

One should tell whatever is beneficial to the scholar students and diligent sons who are faithful even when they do not ask.

७१ अनारम्भो हि कार्यस्य प्रथमं बुद्धिलक्षणम् ।
प्रारब्धस्यान्तगमनं द्वितीयं बुद्धिलक्षणम् ॥

(एखाद्या) कामाची सुरवातच न करणे हे हुशारीचे पहिले लक्षण आणि आरंभलेले काम पार पाडणे हे हुशारीचे दुसरे लक्षण होय.

The foremost mark of intelligence is not to start any work. The second mark of intelligence is to accomplish the work that is undertaken.

७२ शीलभारवती कान्ता पुष्पभारवती लता ।
अर्थभारवती वाणी भजते कामपि श्रियम् ॥

शीलाचे ओझे वाहणारी स्त्री, फुलांच्या भाराने (वाकलेली) वेल आणि अर्थाचा भार वाहणारी वाणी काही विलक्षण शोभा धारण करतात.

A woman carrying the weight of good character, a creeper loaded with flowers and speech loaded with meaning (these three) have a unique charm.

७३ अज्ञानाद्यदि वा ज्ञानात्कृत्वा कर्म विगर्हितम् ।
तस्माद्विमुक्तिमन्विच्छन् द्वितीयं न समाचरेत् ॥

एखादे निघ कृत्य अजाणतेपणी किंवा जाणूनबुजून केल्यानंतर त्यातून मुटण्याची इच्छा करणाऱ्याने दुसरे (निघ कृत्य) करू नये.

After having done a forbidden deed, either inadvertently or deliberately, with a desire to free himself from it one should not engage in a second (despicable deed).

७४ आचारः कुलमाख्याति वपुराख्याति भोजनम् ।
वचनं श्रुतमाख्याति स्नेहमाख्याति लोचनम् ॥

चालचलणुकीवरून कुलाची कल्पना येते. शरीराकडे पाहून आहाराची कल्पना करता येते. बोलण्यावरून शिक्षणाचा अंदाज करता येतो. डोळे आपुलकी बोलून दाखवतात.

(One's) behaviour speaks about one's family. The body gives an idea about one's diet. Learning can be conjectured from one's speech. Friendship is always reflected in the eyes.

७५ सर्वे क्षयान्ता निचया पतनान्ताः समुच्छ्रयाः ।
संयोगा विप्रयोगान्ताः मरणान्तं हि जीवितम् ॥

सगळे ढिगारे शेवटी ओसरून जातात. (सगळ्या) उंच शिखरांचा शेवट कोसळण्यात होतो. मीलनाची अखेर वियोगाने होते. तसेच आयुष्याचा शेवट मरणाने होतो.

All heaps finally diminish. (All) heights end in falling down. Union ends in separation. Life indeed terminates in death.

७६ विदुषां वदनाद्वाचो यान्ति नो सहसा बहिः ।
याताश्चेन्न पराश्चन्ति द्विरदानां रदा इव ॥

हुशार माणसाच्या तोंडातून सहसा शब्द बाहेर पडत नाहीत. आणि पडलेच तर हत्तीच्या (तोंडातून बाहेर पडलेल्या) दातांप्रमाणे ते परत वळत नाहीत.

Usually words (speech) do not come out of the mouth of the learned people. If at all they come out they do not turn back just as the teeth of the elephants.

७७ मदोपदमनं शास्त्रं खलानां कुरुते मदम् ।

चक्षुःप्रकाशकं तेज उलूकानामिवान्धताम् ॥

उन्मत्तपणा दूर करणारी विद्या दुष्टांना (मात्र) उन्माद आणते. डोळ्यांना प्रकाश देणाऱ्या तेजाने घुबडाला मात्र आंधळेपणा येतो.

The knowledge which is meant to remove insanity makes the wicked (more) insane. The brightness producing light for eyes makes owls blind.

७८ बृहत्सहायः कार्यान्तं क्षोदीयानपि गच्छति ।

संभूयाम्भोधिमभ्येति महानद्या नगापगाः ॥

एखादा क्षुद्र मनुष्यमुद्धा मोठ्याचे साहाय्य मिळाले तर काम पार पाडू शकतो. पर्वतावरच्या छोट्या नद्या महानदीला मिळाल्या की समुद्रापर्यंत पोचतात.

Even an insignificant person can accomplish his aims with the help of the great. Rivulets on a mountain reach the sea after uniting with a big river.

७९ शास्त्राण्यधीत्यापि भवन्ति मूर्खाः

यस्तु क्रियावान् पुरुषः च विद्वान् ।

सुचिन्तितं चौषधमातुराणां

न नाममात्रेण करोत्यरोगम् ॥

शास्त्र शिकल्यानंतरही लोक मूर्खच राहतात. जो (त्या शास्त्राचा व्यवहारात उपयोग) करतो तोच खरा ज्ञानी माणूस. खूप अभ्यास करून (शोधून काढलेले) औषध त्याच्या केवळ नामोल्लेखाने रोगमुक्त करीत नाही.

People remain fools even after studying various sciences (if they do not apply them). He who acts (according to the knowledge he has gained) is a learned man. A medicine which is well thought over cannot cure a patient of his disease by mere mention of its name.

८० दोषभीतेरनारम्भः कापुरुषस्य लक्षणम् ।

कैरजीर्णभयाद् भ्रातः भोजनं परिहीयते ॥

अडचण येईल या भीतीने कामाला सुरवातच न करणे हे भेकड माणसाचे लक्षण आहे. अरे बाबा, अजीर्ण होईल या भीतीने कोणी जेवायचे सोडले का ?

Not undertaking a work with the fear of problems is the characteristic of a coward. O brother, has anybody abandoned food with fear of indigestion ?

८१ त्यजेत् क्षुधार्ता महिला स्वपुत्रं
खादेत् क्षुधार्ता भुजगी स्वमण्डम् ।

बुभुक्षितः किं न करोति पापम्
क्षीणा नरा निष्करुणा भवन्ति ॥

भुकेलेली स्त्री आपल्या मुलाचासुद्धा त्याग करील. भुकेलेली सर्पिण आपले अडेसुद्धा खाईल. भुकेलेला माणूस कोणते पाप करणार नाही ? (भुकेने) क्षीण झालेली माणसे कठोर बनतात.

A hungry woman would give up even her own son. A hungry female snake would eat its own egg. What evil would a hungry person not do ? Persons weak (by hunger) are ruthless.

८२ स्वलितः स्वलितो वध्य इति चेन्निश्चयो भवेत् ।

द्वित्रा एवावशिष्येरन् बहुदोषा हि मानवाः ॥

जो जो चूक करतो त्याचा वध करावा असे ठरवले तर दोन-तीन माणसेच (जगात) शिल्लक राहतील. कारण चुका करणारी माणसे पुष्कळ असतात.

If it is decided to kill everyone that commits mistake, just two or three persons would be left (in this world) if at all. People at large are prone to committing errors.

८३ प्रतिक्षणमयं कालः क्षीयमाणो न लक्ष्यते ।

आमकुम्भ इवाम्भस्थो विक्रीर्णो न विभाव्यते ॥

क्षणाक्षणाला हा काल संपत आहे (ही गोष्ट कोणाच्याही) लक्षात येत नाही. पाण्यात टाकल्यावर विरणाऱ्या, कच्च्या मातीच्या घड्याप्रमाणे (कालही संपत असताना) स्पष्ट जाणवत नाही.

It is not sensed (by anybody) that Time perishes moment by moment. Like a pot of unbaked clay dissolved in water it is not clearly perceived.

८४ अलब्धमीहेद् धर्मेण लब्धं यत्नेन पालयेत् ।

पालितं वर्धयेन्नित्यं वृद्धं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥

न मिळालेले (धन) न्याय्य मार्गाने मिळवावे. मिळाल्यानंतर त्याचे प्रयत्नपूर्वक रक्षण करावे. रक्षण केलेले (धन) नेहमी वाढवावे. वाढवलेले (धन) योग्य व्यक्तीला दान करावे.

One should try in a righteous way to acquire (that wealth) which is not yet obtained. That which is acquired should be protected with efforts. That which is protected should constantly be made to grow. That which is grown should be given away to deserving persons.

८५ सुखमापतितं सेव्यं दुःखमापतितं तथा ।
चक्रवत्परिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च ॥

(माणसाने आपल्यासमोर) येऊन ठाकलेल्या सुखाचा भोग घ्यावा तसेच (आपल्यासमोर) येऊन ठाकलेले दुःखही भोगावे. सुख आणि दुःख चाकाप्रमाणे (चाकाच्या अन्याप्रमाणे) फिरून येत असतात.

One should enjoy happiness which comes to one's lot. One should also bear with the sorrow which befalls. Both happiness and sorrow revolve like a wheel (i.e. like spokes of a wheel).

८६ विनयन्तु सुतान् सन्तः स्वसम्पाद्याः पुनर्गुणाः ।
सर्वे कृपाणाः कुर्वन्तु बीजं सृतेऽङ्कुरं स्वतः ॥

सज्जन मुलांना भले (कितीही) शिकवोत. सद्गुण मात्र ज्याचे त्याने आत्मसात् करावयाचे असतात. भले शेतकरी सर्व काही करोत, अंकुराला जन्म द्यायचे काम बी स्वतःच करते.

Noble men may discipline their children but virtues are to be acquired by oneself. Let the farmers do all the things but the seed itself gives birth to a sprout.

८७ न केनचिद् याचितव्यः कश्चित्कंचिदनापदि ।
इति व्यवस्था भूतानां पुरस्तात्मानुना कृता ॥

आपत्ती नसताना कोणालाही कोणाकडे कशाचीही याचना करावी लागू नये अशी व्यवस्था प्राण्यांच्या बाबतीत मनूने पूर्वी करून ठेवली आहे.

Long ago Manu has formed a system for the beings so that nobody should beg anything from anybody when there is no adversity.

८८ कामक्रोधावनिर्जित्य किमरण्ये करिष्यति ।
अथ वा निर्जितावेतौ किमरण्ये करिष्यति ॥

वासना आणि राग यांवर तावा मिळवला नसेल तर अरण्यात जाऊन काय करणार ? आणि जर त्यांच्यावर तावा मिळवला असेल तर अरण्यात कशासाठी जायचे ?

What will a person do in a forest if he has not controlled his passion and anger ? And if he has already obtained control, over them, what has he to do in a forest ?

८९ आपन्नाशाय विबुधैः कर्तव्याः सुहृदोऽमलाः ।
न तरत्यापदं कश्चिद् योऽत्र मित्रविवर्जितः ॥

शहाण्या माणसांनी संकटातून तरून जाण्यासाठी निर्मळ मनाचे मित्र जोडावेत.
मित्र नसलेला कोणीही संकटातून तरून जाऊ शकत नाही.

A wise person should make friendship with men of pure heart in order to get rid of difficulty. No person without friends can overcome his difficulty.

९० ईर्ष्यां घृणी त्वसन्तुष्टः क्रोधनो नित्यशंकितः ।
परभाग्योपजीवी च षडेते दुःखभागिनः ॥

मत्सरग्रस्त, दुसऱ्याचा तिरस्कार करणारा, अतृप्त, रागीट, शंकेखोर आणि दुसऱ्याच्या भाग्यावर जगणारा हे सहा दुःखी (माणसाचे प्रकार) होय.

The following (are the) six kinds of unhappy persons : the envious, the hateful, the dissatisfied, the wrathful, the ever-suspicious and the one living on another's fortune.

९१ सम्पदो हि मनुष्याणां गन्धर्वनगरोपमाः ।
दृश्यमानाः क्षणेनैव भवन्ति न भवन्ति च ॥

माणसाचे वैभव गंधर्वनगरीसारखे असते. बघताबघता क्षणभर असते तर (क्षणात) नष्ट होते.

Prosperity of men is like the city of the Gandharvas. As one looks at it, it is there and the next moment it is not there.

९२ उष्ट्राणां च विवाहेषु गीतं गायन्ति गर्दभाः ।
परस्परं प्रशंसन्ति अहो रूपमहो ध्वनिः ॥

उंटाच्या लग्नात गाढवे गाणी गातात. 'वा, काय रूप आहे!' 'वा! काय आवाज आहे!' असे म्हणून दोघे परस्परांची प्रशंसा करतात!

In the wedding celebrations of camels the donkeys sing. Both praise each other (by saying) ' What a (beautiful) face ! ' ' What a (sweet) voice ! '

९३ गुणा गुणज्ञेषु गुणा भवन्ति
ते निर्गुणं प्राप्य भवन्ति दोषाः ।
सुस्वादुतोयाः प्रभवन्ति नद्यः
समुद्रमासाद्य भवन्त्यपेयाः ॥

गुण जाणणान्यांच्या ठिकाणी गुण हे गुण राहतात, तेच गुण गुणवान् नसणान्याकडे गेले की दोष बनतात. नद्या चांगली चव असलेले पाणी घेऊन उगम पावतात, पण समुद्राला मिळाल्यानंतर (त्यांचे पाणी) पिण्यालायक राहात नाही.

Virtues remain as virtues for those persons who recognise virtues. The same (virtues) however, become defects for a person devoid of merits. Rivers are (full of) tasty waters when they spring up. However, (their waters) are no more fit for drinking when they reach the sea.

९४ यथा गजपतिः श्रान्तः छायां वृक्षमाश्रितः ।
विश्रम्य तं द्रुमं हन्ति तथा नीचः स्वमाश्रयम् ॥

सावलीच्या इच्छेने झाडाजवळ गेलेला एखादा थकलेला महाकाय हत्ती जसा विश्रांती घेऊन झाल्यावर त्याच झाडाला पाडतो तसाच दुष्ट माणूस आपल्या आश्रयदात्याचा नाश करतो.

Just as a big elephant, when tired, approaches a tree for the sake of shade and uproots the same tree after having taken rest, in the same manner a wicked person kills his very supporter.

९५ भये वा यदि वा हर्षे संप्राप्ते यो विमर्शयेत् ।
कृत्यं न कुरुते वेगान् न स सन्तापमाप्नुयात् ॥

भीतीचा (संकटाचा) किंवा आनंदाचा प्रसंग आला असताना जो विचार करतो, धाईघाईने काम करत नाही त्याला पश्चात्ताप होत नाही.

He who ponders over and does nothing in haste when a fearful or happy occasion arises, does not have to repent.

९६ न कश्चित्कस्यचिन्मित्रं न कश्चित्कस्यचिद्विपुः ।
कारणेनैव जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥

कोणी कोणाचा मित्र नसतो. कोणी कोणाचा शत्रू नसतो. मित्र काय किंवा शत्रू काय कारणानेच निर्माण होतात.

Nobody is anybody's friend. Nobody is anybody's enemy. One becomes a friend or an enemy because of some reason.

९७ स्थानस्थितस्य पद्मस्य मित्रे वरुणभास्करो ।

स्थानच्युतस्य तस्यैव क्लेशशोषणकारकौ ॥

आपल्या जागी असणाऱ्या कमळाचे, पाऊस आणि सूर्य मित्र असतात. पण तेच कमळ जागेपासून ढळले तर (ते त्याचे शत्रू बनतात, पाऊस त्याला) चिव भिजवतो (तर सूर्य त्याला) सुकवून टाकतो.

Rain and the Sun are friendly with the lotus standing in its own place. (However, they become harmful) to the same lotus if it is divested of its place.

९८ दुःखे दुःखाधिकान् पश्येत् सुखे पश्येत् सुखाधिकान् ।

आत्मानं शोकहर्षाभ्यां शशुभ्यामिव नार्पयेत् ॥

दुःखाच्या प्रसंगी अधिक दुःखी माणसांकडे पाहावे. सुखाच्या प्रसंगी अधिक सुखी माणसांकडे पाहावे. शत्रूप्रमाणे असलेल्या शोक आणि आनंदाच्या हवाली स्वतःला करू नये.

In the moments of sorrow one should look at those who are more unhappy. In the moments of happiness one should look at those who are more happy. One should never subscribe himself to misery and joy which are as though one's enemies.

९९ भुक्तोपविशतस्तन्द्रा शयानस्य तु पुष्टता ।

आयुश्चक्रम्यमाणस्य मृत्युर्धावति धावतः ॥

जेवल्यानंतर बसून राहणाऱ्याला आळस येतो, झोपणाऱ्याला लठ्ठपणा येतो, चालणाऱ्याचे आयुष्य वाढते आणि धावणाऱ्याच्या पाठोपाठ मृत्यू धावत येतो.

One who sits after taking food becomes lazy. If one sleeps (after food) one becomes fat. One who walks (after food) gets (healthy) life. If one runs (after food) death runs after one.

१०० क तिष्ठतस्ते पितरौ ममेवेत्यर्पण्योक्ते परिहासपूर्वम् ।

क वा ममेव इवशुरौ तवेति तामीरयन् सस्मितमीश्वरोऽब्रवीत् ॥

‘मला जसे आईवडील आहेत तसे तुला आहेत?’ असे पार्वतीन खोचकपणे विचारल्यावर ‘मला जसे सासुसासरे आहेत तसे तुला कोडे आहेत?’ असे तिला हससहसत विचारणारा शंकर आमचे रक्षण करी.

May the Lord Śiva protect us who smilingly retorted to Aparṇa's jocular question ‘Do you have parents as I have?’ by saying ‘Do you have in-laws as I have?’

Index to the *Subhāṣitas* in alphabetical order

अकारानुक्रमे सुभाषितांची सूची

	Page	Verse
अज्ञः सुखमाराध्यः	११	४०
अज्ञानाद्यदि वा ज्ञानात्	२०	७३
अधिगतपरमार्थान्पण्डितान्	५	१९
अन्तरम्भो हि कार्यस्य	१९	७१
अनिच्छन्तोऽपि विनयम्	१०	३७
अनेकशास्त्रं बहु वेदितव्यम्	४	१५
अनेकसंशयोच्छेदि	४	१४
अम्भसः परिमाणेन	१५	५९
अर्थातिराणां न सुहृन्न बन्धुः	१६	६१
अर्थाहरणकौशल्यम्	४	१३
अलब्धमीहेद् धर्मेण	२२	८४
असारे खलु संसारे	१८	६६
आचारः कुलमाख्याति	२०	७४
आपन्नाशाय विबुधैः	२४	८९
आरभेतैव कर्माणि	८	२९
ईर्ष्या घृणी त्वसन्तुष्टः	२४	९०
उपकारगृहीतेन शत्रूणा	१५	५८
उष्ट्राणां च विवाहेषु	२४	९२
कवयः परितुष्यन्ति	३	९
कस्य दोषः कुले नास्ति	१६	६०
कान्तृच्छामः सुराः स्वर्गे	२	७
कामक्रोधावनिर्जित्य	२३	८८
कीटोऽपि सुमनःसङ्गाद्	७	२५
केनामृतमिदं सृष्टम्	१०	३९
क्व तिष्ठतस्ते पितरौ	२६	१००
गतेऽपि वयसि ग्राह्या	५	१७
गीती शीघ्री शिरःकम्पी	२	५
गुणदोषौ बुधो गृह्णन्	१२	४५
गुणवज्जनसंसर्गाद्	१२	४४

	Page	Verse
गुणा गुणज्ञेषु गुणा भवन्ति	२५	९३
चन्द्राननार्धदेहाय	१	२
जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः	९	३२
त एव पदविन्यासाः	३	८
तत्कर्म यन्न बन्धाय	१८	६७
तद्विव्यमव्ययं धाम	१	१
तपः परं कृतयुगे	१४	५४
तमःपरिवृतं वैश्वम्	५	१६
तव करकमलस्थाम्	१	३
त्यजेत् क्षुधार्ता महिला स्वपुत्रम्	२२	८१
दिवसेनैव तत्कुर्याद्	१३	५०
दुःखे दुःखाधिकान् पश्येत्	२६	१८
दोषभीतेरनारम्भः	२१	८०
धनप्रयोगकार्येषु	१५	५७
धनानि जीवितं चैव	१४	५३
धर्माय यशसेऽर्थाय	८	३१
धवलयति समग्रम्	१९	६९
न कश्चित् कस्यचिन्मित्रम्	२५	९६
न केनचिद् याचितव्यः	२३	८७
न तादृग्जायते सौख्यम्	१०	३६
न सर्ववित्कश्चिदिहास्ति	१५	५६
न स्थिरं क्षणमप्येकम्	१०	३८
नाकाले म्रियते जन्तुः	६	२२
निष्णातोऽपि च वेदान्ते	११	४१
परनिन्दासु पाण्डित्यम्	१४	५२
पुरुषस्य भाग्यसमये	६	२१
पुष्पं पुष्पं विचिन्वीत	१४	५५
पूर्वं वयसि तत्कुर्यात्	६	२३
प्रतिक्षणमयं कालः	२२	८३
प्रायेण श्रीमतां लोके	९	३३
बालादपि ग्रहीतव्यम्	७	२६
बुभुक्षितैर्व्याकरणं न भुज्यते	१७	६५
बृहत्सहायः कार्यान्तम्	२१	७८

	Page	Verse
बोद्धारो मत्सरग्रस्ताः	२	६
ब्रह्मा येन कुलालवत्	१७	६३
भये वा यदि वा हर्षे	२५	९५
भुक्त्वोपविशतस्तन्द्रा	२६	९९
मदोपदमनं शास्त्रम्	२१	७७
माधुर्यमक्षरव्यक्तिः	२	४
मानुष्यं नावमासाद्य	९	३५
मृदोः परिभवो नित्यम्	८	३०
यथा गजपतिः श्रान्तः	२५	९४
यस्य नास्ति विवेकस्तु	६	२०
यावन्न यौवनप्राप्तः	९	३४
येषां बाहुबलं नास्ति	८	२८
यो न निर्गत्य निःशेषाम्	७	२४
लङ्कापतेः संकुचितं यशो यत्	३	११
वजरादपि कठोराणि	११	४३
विदुषामपि शिष्याणाम्	१९	७०
विदुषां वदनाद्वाचो	२०	७६
विद्वत्कवयः कवयः	३	१०
विद्वत्त्वं च नृपत्वं च	४	१२
विनयन्तु सुतान् सन्तः	२३	८६
विना कार्येण ये मूढाः	१३	४९
वेषं न विश्वसेत् प्राज्ञः	१२	४६
वैरिणा सह सन्धाय	१७	६४
व्यसने मित्रपरीक्षा	१३	५१
व्याख्यातुमेव केचित्कुशलाः	५	१८
व्याघ्रीव तिष्ठति जरा	१६	६२
शास्त्राण्यधीत्यापि भवन्ति मूर्खाः	२१	७९
शीलभारवती कान्ता	१९	७२
श्रद्धधानः शुभां विद्याम्	७	२७
सत्यस्य वचनं श्रेयः	१२	४७
सम्पदो हि मनुष्याणाम्	२४	९१
सर्वे कङ्कणकेयूर	१३	४८

सर्वे क्षयान्ता निचयाः

२० ॥ ७५ ॥

साधोः प्रकोपितस्यापि

११ ॥ ७६ ॥

सुखमापतितं सेव्यम्

२३ ॥ ७७ ॥

सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते

१८ ॥ ७८ ॥

स्खलितः स्खलितो वध्यः

२२ ॥ ७९ ॥

स्थानस्थितस्य पद्यस्य

२६ ॥ ८० ॥

१३ ॥ ८१ ॥

२० ॥ ८१ ॥

१४ ॥ ८२ ॥

२१ ॥ ८२ ॥

१५ ॥ ८३ ॥

२२ ॥ ८३ ॥

१६ ॥ ८४ ॥

२३ ॥ ८४ ॥

१७ ॥ ८५ ॥

२४ ॥ ८५ ॥

१८ ॥ ८६ ॥

२५ ॥ ८६ ॥

१९ ॥ ८७ ॥

२६ ॥ ८७ ॥

२० ॥ ८८ ॥

२७ ॥ ८८ ॥

२१ ॥ ८९ ॥

२८ ॥ ८९ ॥

२२ ॥ ९० ॥

२९ ॥ ९० ॥

२३ ॥ ९१ ॥

३० ॥ ९१ ॥

२४ ॥ ९२ ॥

३१ ॥ ९२ ॥

२५ ॥ ९३ ॥

३२ ॥ ९३ ॥

२६ ॥ ९४ ॥

३३ ॥ ९४ ॥

२७ ॥ ९५ ॥

३४ ॥ ९५ ॥

२८ ॥ ९६ ॥

३५ ॥ ९६ ॥

२९ ॥ ९७ ॥

३६ ॥ ९७ ॥

३० ॥ ९८ ॥

३७ ॥ ९८ ॥

३१ ॥ ९९ ॥

३८ ॥ ९९ ॥

३२ ॥ १०० ॥

३९ ॥ १०० ॥

३३ ॥ १०१ ॥

४० ॥ १०१ ॥

३४ ॥ १०२ ॥

४१ ॥ १०२ ॥

३५ ॥ १०३ ॥

४२ ॥ १०३ ॥

३६ ॥ १०४ ॥

४३ ॥ १०४ ॥

३७ ॥ १०५ ॥

४४ ॥ १०५ ॥

३८ ॥ १०६ ॥

४५ ॥ १०६ ॥

३९ ॥ १०७ ॥

४६ ॥ १०७ ॥

४० ॥ १०८ ॥

४७ ॥ १०८ ॥

Publications of the Centre of Advanced Study in

Sanskrit

Class G

No. 3

सुभाषितशतकम् (द्वितीयम्)

A Collection of Subhāṣitas with Translation in
Marathi and English

II

by
SAROJA BHATE

UNIVERSITY OF POONA

PUNE

1991